

УДК 94:314.148(477.54)

Харченко Артем Вікторович

Кандидат історичних наук

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

**ХАРКІВ ЯК ЦЕНТР ЄВРЕЙСЬКОЇ МІГРАЦІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Дослідження ставить проблему єврейської міграції другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст. Рух єврейських переселенців розглядається як складова міграційних рухів у межах Російської імперії – внутрішньої міграції, та міграційних потоків які охопили європейський континент – зовнішньої міграції. Харків, як велике індустріальне місто, яке стрімко зростало протягом окресленого періоду, став одним із центрів єврейської міграції. Сформована за цей період єврейська громада стала невід'ємною складовою населення міста.

Ключові слова: єврейське населення, імперія, міграція, Смуга осілості, Харків.

За першим загальним переписом населення Російської імперії, який відбувся у 1897 р., єврейське населення Харкова складало майже 10 тис. осіб, що перевищувало 5% населення міста [1, с. 1-297]. У дослідженнях єврейських громад інших міст імперії, зокрема, столичного Санкт-Петербургу або Києва, підкреслюється, що представлені у переписі євреї складали лише частину реальної громади [2; 3]. Безперечно, як основну причину такої ситуації можна розглядати так звану Смугу осілості. Визначені урядом Єкатерини II західні губернії Російської імперії ставали територією, де можна було оселятись і вести економічну діяльність єврейському населенню імперії. Таке рішення імперського уряду було спробою дати собі раду із великою єврейською спільнотою, яка потрапила до російської імперії після поділів Речі Посполитої. На той момент, історія єврейської громади на цих територіях налічувала вже кілька століть [3, с. 25]. В подальшому межі Смуги дещо змінювались, і лише у 1835 р. вона утвердиться в тому вигляді, в якому існуватиме де-юре, до революційних подій 1917 р. Хоча, де-факто буде зламана подіями Першої світової війни.

Парадоксально, але майже половину цього часу Смуга мало нагадувала гетто. Хоча, саме такий образ закріпився за нею, не в останню чергу, завдяки спогадам сучасників та художній

літературі. Так звані західні окраїни імперії, за рівнем розвитку нерідко випереджали регіони самої метрополії. Певний час, фактично, лише столичні Санкт-Петербурга та Москва приваблювали потенційних переселенців. Території «українських» – Київської, Волинської, Подільської губерній, фактично до середини XIX ст., залишались місцем традиційного проживання і розквіту, не менш відомого завдяки художнім творам, «штетлу» [4]. Лише після економічного занепаду традиційного регіону проживання, і піднесенням великих міст, зокрема і Харкова, єврейське населення отримує стимул для активної міграції. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що з 70-х років XIX ст., коли єврейське населення почне стрімко зростати, в місті знаходилось чимало нелегалів. Це дає підстави стверджувати, що чисельність єврейського населення була більшою за офіційні цифри.

Дослідження вперше ставить питання про формування єврейської громади Харкова у період пізньої Російської імперії (*Late Imperial Russia*). Констатуємо, що це була спільнота переселенців. За досліджуваний період, завдяки природньому рухові, збільшення населення в регіоні не перевищувало 2% на рік [5, с. 80]. Тобто, основним чинником збільшення чисельності громади була постійна і зростаюча міграція, що пояснює нашу увагу до цього процесу.

Міграції – складні за формами і наслідками соціальні процеси. Впливаючи на суспільство вони так само піддаються політичним, соціальним, економічним, демографічним впливам. Предмет дослідження статистиків, демографів та соціологів ще у XIX ст., з 1980-х рр. міграції стали об'єктом надзвичайної уваги всіх соціальних та політичних наук [6, р. 3].

Процеси міграції східноєвропейського єврейства наприкінці XIX ст. зачепили мільйони людей. Вони є важливою складовою ширших міграційних рухів, які в літературі отримали назву Епохи масових міграцій (*the Age of Mass Migration*). Ці рухи охопили європейський континент, і їх вивчення має великий дослідницький потенціал. Стосовно єврейської міграції, в історіографії представлена переважно тема трансатлантичного руху, до Північної Америки. Інший фокус досліджень – єврейська міграція до Палестини [7, р. 101]. Ізраїльський дослідник Шауль Штамперфєр відзначає важливість дослідження і розуміння внутрішньої єврейської міграції в Російській імперії [8, р. 28]. Її аналіз дозволяє краще розуміти строкатість єврейських громад поза Смугою осіlosti. Мігранти, які походили з різних регіонів, мали свої особливості – культурні, соціальні, які не зникали відразу, а навпаки, могли закріплюватись і передаватись наступній генерації.

Дослідницьке завдання полягає у представленні «мапи» єврейської міграції до Харкова, в другій половині XIX – першій чверті XX ст. Вперше в історіографії буде простежено маршрути, якими прибували переселенці та з'ясовано, як складався такий маршрут, які соціально-економічні та політичні чинники могли впливати на його формування. Питанням є і те, як попередній життєвий досвід мігранта впливав на соціальні позиції в новому середовищі. Такий підхід здається важливим, якщо врахувати тезу про те, що до XX ст. окремі спільноти переселенців могли зберігати суттєві регіональні відмінності у мові, звичаях тощо [8, р. 28].

Харків розглядається, як центр великого регіону. На місто були покладені адміністративні функції, воно було важливим осередком в сфері економіки, науки і культури тощо. В другій половині XIX ст., в період так званих Великих реформ, Харків стає одним із центрів урбанізації та індустріалізації. Цей період зрушень отримав в історіографії найменування, що претендує на глобальні пояснення – модернізації. У ширшому розумінні, під нею мають на увазі перехід від традиційного – аграрного суспільства, до модерного – індустріального. Вищезгадані процеси урбанізації, індустріалізації тощо визначаються як складові цих глобальних змін. Погодження щодо їх значущості по відношенню до єврейського населення тривалий час простежувалось в історіографії. Так, М. Мінц писав, що урбанізація та індустріалізація позитивно вплинули на єврейське населення, яке стало заможнішим за християнське оточення [9, с. 13]. С. Ціпперштейн вважав їх важливішими за Гаскалу, наголошуючи на зростаючій ролі євреїв у становленні нової міської економіки [10, р. 27]. Однак важливішим для дослідження є те, що вищезазначені зміни робили суспільство мобільнішим, у разі збільшували потоки мігрантів.

Постійні припливи мігрантів створювали надзвичайно складний, строкатий етноконфесійний простір. Певна мультикультурність, при всій умовності цього терміну для

реалій традиційного суспільства імперії обраного періоду, цього простору передбачала взаємовпливи різних груп і створювала нове середовище. Велике місто ставало своєрідною “соціальною лабораторією”, в якій можна спостерігати комунікацію цих спільнот. Дослідження міграцій дає змогу уважніше придивитись, що в цьому обміні давала і що отримувала єврейська громада. Чи дійсно, євреї «брали штетл з собою», щоб змішуючи власні традиції з підвалинами неєврейського оточення створювати нову єврейську ідентичність [4, р. 113].

Населення міста розглядається як соціальна структура – система ієрархічних взаємопов’язаних соціальних позицій, які фіксували становище людей з різними ролевими приписами. Відзначимо, що така ієрархічність виглядає невід’ємною складовою традиційного суспільства. Локальне дослідження, з урахуванням ширшого контексту, дає можливість сфокусуватись у визначених часово-просторових рамках, враховуючи регіональні варіації. При цьому, не слід обмежуватись дослідженням структурних змін, важливо бачити долі конкретних людей, співставляючи два фокуси. Важливе вихідне положення – розглядати єврейське населення, як інтегровану частину міського суспільства Харкова. Соціальна історія міського населення Російської імперії, процеси урбанізації, відносини влади та населення – є необхідними для вирішення цієї проблеми.

Харків не був винятком в процесах єврейської міграції. В останній третині XIX ст. сотні тисяч євреїв оселились за Смугою, сформувавши чисельні громади навіть у столичних містах – Санкт-Петербурзі та Москві. Перепис 1897 р. зафіксував 314 тис. євреїв які жили поза Смугою і мали для цього законні підстави [1]. Останнє зауваження є важливим моментом, бо велика кількість євреїв перебувала у «внутрішніх губерніях» фактично порушуючи чинне законодавство. Недосконалість офіційної статистики в цьому питанні не є таємницею для дослідників [2, р. 51]. Ми спробували визначити місце Харкова на загальній мапі єврейської міграції в Російській імперії визначається через застосування концепції Річарда Рауленда, яка дозволяє диференціювати та охарактеризувати напрямки міграцій в Російській імперії. Харків віднесено до так званого південно-східного варіанту («єврейські острови у морі неєвреїв») [11, р. 207-234]. Єврейське населення міста на 1897 р. налічувало 9848 осіб, з майже 174 тис. харків’ян. У відсотковому співвідношенні з населенням міста Харків поступався Києву, з 12% та Одесі з 30%.

Крім того, аби визначити, що з метою визначити, що Харків міг запропонувати єврейському мігранту – мобільному у географічному та соціальному плані, та відповідно, що переселенець, у свою чергу, міг запропонувати місту, було використано типологію швейцарського дослідника Алексиса Гофмайстера. Вчений запропонував три типи міст південних, так званих «українських», губерній імперії [12, р. 202-210]. Дослідники наголошують на важливості такого структурування для розуміння розмаїття імперського досвіду, а також наводять основні характеристики стосовно кожного типу та зразок міста, що на їх думку, їм відповідало. Так, Київ визначається як адміністративний центр, де індустріалізація виступала вторинним процесом. Євреї тут були однією з груп яка домінувала у економічному житті, середній клас міста виступав гетерогенною групою, що фактично виключало етнічні конфлікти в його середовищі, однак серед нижчих верств етнічні та соціальні конфлікти у кризових ситуаціях призводили до вибухів насильства. Другий тип – Одеса – новозасноване місто, чие економічне значення (з доіндустріальної епохи) переважало адміністративні функції. У своєму просторі місто поєднувало динаміку, взаємодію та відторгнення різних груп населення. Перспективи соціального зростання, які для багатьох мігрантів дедалі ставали все примарнішими, постійно притягували велику кількість переселенців, що врешті-решт призводило до соціальної напруги. Нарешті, Катеринослав – як промислове місто, де значення торгівлі швидко відійшло на другий план. Місто виступало полем експериментів у час індустріального розвитку. Соціальний та економічний статус окремих етнічних груп був тут менш стабільним, а культурна ідентичність менш певною. Місто мало вузький громадський простір. В часи криз швидко розвивалась динаміка насильства.

Сприймавши запропоноване, як своєрідну концепцію, можливо акцентували увагу на її соціальній складовій. Зосередивши погляд на стрімко зростаючому місті, можна пропонувати розуміння мотивацій переселенців. Таким чином, отримуємо можливість поглянути на ширший контекст взаємовідносин євреїв та неєврейського населення – «російсько-єврейської зустрічі»

(в даному випадку, під «російським» мається на увазі «імперське», важливе зауваження, яке є запереченням зведення імперського спадку до колонізації та русифікації). Можемо прослідкувати збільшення представництва євреїв Харкова в різних категоріях населення, завдяки джерелам різного походження – гільдійським спискам, спискам ремісничої управи, студентським спискам тощо, які відтворюють нам загальну картину [13].

Для Харкова доволі складно, визначити місце за вищенаведеною схемою. Місто за часів імперії зробило успішну кар'єру, пройшовши шлях від степової фортеці на кордоні, до метрополії великого регіону, важливого, з точки зору економіки, транзитного вузла. Специфіка модернізаційних та національних процесів сприяла формуванню різних образів Харкова, що відбиваються і в сьогодішньому публічному житті міста – місто науки та місто торговців, колиска українського відродження або головний осередок зросійщення [14, с. 47].

Подібно до С-Пб (2% єврейського населення на 1897 р.), Одеси та Києва – Харків ставав кінцевою зупинкою для багатьох переселенців. В останній третині XIX ст. три останніх міста стали центрами економічної модернізації на півдні імперії і притягали тисячі мігрантів, що дозволило проводити паралелі, називаючи їх «Українською Америкою» [15, р. 15]. Досвід єврейського населення у цих великих центрах мав свої особливості. З часів розподілів Речі Посполитої та надбання імперією чисельного єврейського населення, Одеса мала тривалу історію єврейської присутності. «Золотий вік» її громади припав на другу третину XIX ст., коли до міста переселялись навіть євреї з Австрійської Галиції. В той час, як у Харкові, до 1859 р. жоден єврей не мав легальних підстав зупинитись у місті на термін довший, ніж того вимагали обставини. Але Харків не знав і масового антиєврейського насильства, навіть у кризові 1881-1882 рр. та 1905 р. Формування єврейської громади міста відбувалось синхронно з Києвом. Харків так само знаходився на перетині багатьох шляхів, концентруючи населення прилеглих територій, а також дистанційованих білоруських та великоросійських губерній, переселенців з маленьких та великих міст. Однак навколо Харкова не існувало чисельних єврейських містечок-штетлів, як то було у випадку Києва і це, безумовно, збіднювало джерела міграції. В цьому плані Харків не був «прикордонним містом», треба було зробити свідомий вибір і відірватись від звичного середовища. Але, у другій половині XIX ст. Харків так само, як і Київ став привабливішим за містечка, у яких тривалий час зосереджувалось єврейське життя [4, р. 56].

Дослідження єврейської громади у фокусі певного міста не є новиною в літературі. Увага фахівців з історії євреїв Російської імперії та раннього радянського періоду, часто прикута до великих міст зі значними єврейськими громадами – Санкт-Петербургу, Варшави, Одеси, Києва, Мінську [16]. З одного боку, проблема формування єврейських громад є однією з центральних у цих дослідженнях. З іншого боку, роль міграції у цих процесах, вочевидь відходить на другий план.

Представлена історіографія питання безумовно свідчить на користь актуальності поставленої у дослідженні проблеми. Обрані теоретичні та методологічні рамки дозволяють спробувати відповісти на поставлені на початку питання. Наявна джерельна база є репрезентативною для такого дослідження. Стосовно Харкова, як центру єврейської внутрішньої міграції, для аналізу якої обрано концепцію Р. Рауленда та типологізацію А. Гофмайстера, від початку слід зауважити наступне. Харків, єврейське населення якого і наприкінці досліджуваного періоду не перевищувало 6%, був оточений «неєврейським морем» (мається на увазі розташування самого міста поза Смугою осілості). Ця обставина здається позбавляла Харків постійних джерел міграції, і начебто не дає можливості проводити паралелі з Одесою та Києвом, з їх набагато чисельнішими спільнотами. Втім, характер за яким складались єврейські спільноти, особливо з 1870-х рр., був схожим. Харків мав пізніший за Одесу старт і важчу за Київ дистанцію, однак його громада зростала не менш впевнено і успішно інтегрувалась в міське середовище.

Список використаних джерел:

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. СПб.: Типография Пороховщикова, 1904. – Т.47. – 297 с.
2. Nathans B. Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia. – London, 2002. – 426 p.; Meir N. Kiev Jewish Metropolis a History, 1859-1914. – Indiana, 2010. – 424 p.
3. Барталь И. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772-1881 гг. – Москва: Мосты культуры, 2006. – 264 с.

4. Petrovsky-Shtern Y. The Golden Age Shtetl: a new history of Jewish life in East Europe. – Princeton, 2014. – 448 p.
5. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Харків, 2007. – 304 с.
6. The Oxford Handbook of the Politics of International Migration. – Oxford, 2012. – 672 p.
7. Alroey G. Two Historiographies: Israeli Historiography and the Mass Jewish Migration to the United States, 1881-1914 / The Jewish Quarterly Review, 2015. Vol. 105.
8. Shaul Stampfer Patterns of Internal Jewish migration in the Russian Empire / Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union. – 1995.
9. Цит. за: Полишук М. Евреи Одессы и Новороссии / М. Полишук. – Москва, 2002. – 446 с.
10. Zipperstein S. The Jews of Odessa. A Cultural History, 1794-1881. Stanford University Press – 1986. – 228 p.
11. Richard H. Rowland Geographical Patterns of the Jewish Population in the Pale of Settlement of Late Nineteenth Century Russia / Jewish Social Studies. Vol. 48, 1986. – P. 207-234.
12. Гофмайстер А. Вороже братерство: російське єврейство та українське націотворення / Україна. Процеси націотворення. – Київ, 2011. – С. 202-210.
13. ЦДІАК України. – Ф. 1760: Харківський губернський магістрат, оп. 1, спр. 262. Дело о наведении справок о сословной принадлежности лиц причисленных к купечеству и мещанству, арк. 1-49; ДАХО. – Ф. 45, оп. 6, т. 1, спр. 342. О выдаче торговых документов лицам иудейского вероисповедания, 332 арк.; ДАХО. – Ф. 45, оп. 2, т. 2, спр. 3. О выдаче разным лицам свидетельств для предоставления в разные учреждения арк.; ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, т. 1, спр. 22. О засвидетельствовании приговоров мещан и цеховых на перечисление в другие сословия, 26 арк.; ДАХО, Ф. 45, оп. 19, спр. 734. Гильдейский список на 1870 г., 353 арк.; ДАХО. – Ф. 45, оп. 13, т. 1, спр. 29. Гильдейские списки купцов и их семей по городу Харьков, 200 арк.; ДАХО. – Ф. 45, оп. 6, т. 1, спр. 342. О выдаче торговых документов лицам иудейского вероисповедания; ДАХО. – Ф. 4, оп. 187, спр. 478. О разрешении евреям проживающим в городе Харькове заниматься разным ремеслом.
14. Кравченко В. Україна, імперія, Росія / В. Кравченко. – Київ, 2011. – 533 с.
15. Rudnytsky I. The role of Ukraine in modern history. – Edmonton, 1987. – P. 11-37.
16. Nathans B. Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia. – London, 2002. – 426 p.; Scott Ur. Barricades and Banners. The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry. – Stanford, 2012. – 448 p.; Zipperstein S. The Jews of Odessa. A Cultural History, 1794-1881. Stanford University Press – 1986. – 228 p.; Meir N. Kiev Jewish Metropolis a History, 1859-1914. – Indiana, 2010. – 424 p.; Bemporad E. Becoming Soviet Jews. – Indianapolis, 2013. – 276 p.